

Шульга А. М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
факультету № 6
Харківського національного університету внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЗАГАЛЬНОГО ОБ'ЄКТА ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ

FEATURES OF FORMATION THE GENERAL OBJECT OF CRIMES AGAINST LAND RESOURCES

У статті розглядаються питання, пов'язані із визначенням одного з найголовніших складників підстави кримінальної відповідальності – об'єкта злочину. Установлено, що багатогранність об'єкта злочинів проти земельних ресурсів визначається природними та соціально-економічними особливостями предмета. Пропонується визнавати як об'єкта злочинів проти земельних ресурсів екологічну безпеку (як комплекс умов нормального існування земельних ресурсів у єдиній природній системі).

Ключові слова: об'єкт злочину, земельні ресурси, злочини проти земельних ресурсів, екологічна безпека.

В статье рассматриваются вопросы, связанные с определением одного из главных составляющих основания уголовной ответственности – объекта преступления. Установлено, что многогранность объекта преступлений против земельных ресурсов определяется природными и социально-экономическими особенностями их предмета. Предложено признать в качестве объекта преступлений против земельных ресурсов экологическую безопасность, как комплекс условий нормального существования земельных ресурсов в единой природной системе.

Ключевые слова: объект преступления, земельные ресурсы, преступления против земельных ресурсов, экологическая безопасность.

The article deals with issues related to the definition of one of the most important components of the basis of criminal liability – the object of a crime. It was established that the complexity of the object of crimes against land resources is determined by the natural and socio-economic features of their subject. It is proposed to recognize ecological safety as an object of crimes against land resources as a complex of conditions for the normal existence of land resources in a single natural system.

Key words: object of crime, land resources, crimes against land resources, ecological safety.

Постановка проблеми. Забезпечення охорони земельних ресурсів кримінально-правовими заходами є доволі актуальною проблемою сучасності. Це пов'язано з неадекватним злочинним ставленням людини до даного елемента природи. Як відомо, одним із дійових механізмів впливу на осіб винних у вчиненні суспільно небезпечних посягань є кримінальна відповідальність. Ключовим визначальним елементом підстави кримінальної відповідальності за суспільно небезпечні посягання на земельні ресурси є об'єкт злочину.

Питаннями правової охорони природних ресурсів, зокрема земельних ресурсів займалися і займаються сьогодні такі вчені: В.І. Андрейцев, Ю.С. Богомяков, М.М. Бринчук, Т.Д. Бушуєва, В.П. Владимиров, С.Б. Гавриш, Н.С. Гавриш, П.С. Дагель, О.В. Дубовик, О.О. Дудоров, Є.М. Жевлаков, О.С. Колбасов, З.Г. Корчева, С.М. Кравченко, У.Я. Крастиньш, О.В. Кришчевич, Б.М. Леонтьєв, Н.О. Лопашенко, Ю.І. Ляпунов, В.К. Матвійчук, М.І. Мельник, В.Л. Мунтян, П.С. Матишевський, В.О. Навроцький, В.В. Петров, П.Ф. Повеліціна, Б.Г. Розовський, Н.І. Тітова, Ю.С. Шемшученко, Н.Г. Шимбарєва, М.В. Шульга та інші фахівці з кримінального, екологічного права та кримінології.

Метою статті є аналіз та з'ясування сутності об'єкта злочинів проти земельних ресурсів та вирошення теорії розуміння об'єкта злочинів цієї групи через призму багатогранності предмета злочину.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Об'єкт злочину виконує одну з провідних ролей під час установлення кримінальної відповідальності, виступаючи визначальним елементом складу злочину. У теорії вітчизняного кримінального права розрізняють об'єкт кримінально-правової охорони та об'єкт злочину. Слід зазначити, що об'єкт кримінально-правової охорони та об'єкт злочину, хоча і взаємопов'язані, але не тотожні поняття [1, с. 61]. У кримінально-правовій літературі зазначається, що об'єкт кримінально-правової охорони – це більш широке поняття. На це наголошує Ю.А. Демидов. Він так і зазначає, що категорія «об'єкт кримінально-правової охорони» більш широка за обсягом і за змістом [2, с. 32]. Віднесення певних відносин, соціальних благ, цінностей тощо до таких, що охороняються кримінальним правом, автоматично не перетворює будь-яке посягання щодо них на злочин, оскільки останніми визнаються тільки найбільш небезпечні посягання на об'єкти, охорона яких передбачена законом про кримінальну відповідальність [3, с. 22]. При цьому потрібно зауважити, що закон про кримінальну відповідальність ставить під охорону певні об'єкти не тільки від злочинів, а й від вчинення щодо них будь-яких посягань, що не визнаються злочинами (наприклад, із боку неосудної особи або такої, яка не досягла зазначеного в законі віку і небезпек, що створюють стан крайньої необхідності) [4, с. 15].

Цікавий погляд на природу об'єкта кримінально-правової охорони та об'єкта злочину пропонує П.П. Андрушко. Так, об'єктом кримінально-правової охорони він пропонує вважати ті цінності, які законодавцем беруться під охорону шляхом прийняття кримінально-правової норми, тобто цінності, які потенційно можуть стати об'єктом злочину (злочинного посягання). Такими цінностями він визнає: 1) права, свободи і правоохоронювані інтереси фізичних осіб, правоохоронювані інтереси юридичних осіб, суспільства (громадські інтереси), територіальних громад, об'єднань громадян, органів місцевого самоврядування та держави; 2) потерпілі (фізичні та юридичні особи, суспільство і держава); 3) соціальні зв'язки між членами суспільства щодо реалізації належних їм прав, свобод та інтересів, зокрема у формі правовідносин у разі врегулювання нормами права. Об'єктом конкретного злочину може бути частина цінностей, які є об'єктом кримінально-правової охорони кримінально-правової норми, а об'єктом «злочинного посягання» є соціальні цінності, цілеспрямоване посягання на які здійснюється шляхом вчинення умисних діянь [5, с. 10]. Можна погодитися з означеною позицією.

Якщо говорити про злочини проти земельних ресурсів, то треба зазначити, що вони мають певні особливості, які характерні лише їм. Це пов'язано із тими функціями, що виконують складники. По-перше, земля – це планета, на якій живе людина. По-друге, земельні ресурси є суходолом. По-третє, земля – це верхній шар земної кори. По-четверте, земельні ресурси (як економічна категорія) є загальним засобом праці й основним засобом виробництва у сільському і лісовому господарстві. Нарешті, земля – це територія з угіддями, якою хтось володіє, територія з певним правовим режимом, зважаючи на те, що вона є об'єктом права.

Об'єктом кримінально-правової охорони, а з часу злочинного посягання на нього – об'єктом злочину, ми вважаємо ті суспільні відносини, блага, цінності, сфери життєдіяльності, котрі закріплені як такі в частині 1 статті 1 чинного КК України. Серед таких цінностей значиться й довкілля. Воно виникло без допомоги людини, існує незалежно від неї, але людина може впливати на розвиток всього, що оточує її. Таким впливом може бути не тільки корисна та законна діяльність, а й протиправна та небезпечна, зокрема злочинна. Особа, яка вчиняє злочин щодо окремих елементів довкілля – атмосферного повітря, водних об'єктів, земельних ресурсів, надр, тваринного та рослинного світів тощо, завдає шкоди всьому довкіллю в цілому. У цьому разі ми говоримо не про якісь абстрактні суспільні відносини або складники, а про безпечне для життя довкілля як цінність, благо, необхідну умову існування усього живого на Землі.

Першою теоретичною основою розуміння об'єкта злочину стали міркування Чезаре Беккарія у своєму відомому трактаті «Про злочини та покарання». У ньому він «матеріалізував» об'єкт та визначив його як охоронювану законом реальну цінність –

«суспільне благо» [6, с. 228]. Ця теорія дійшла до наших часів але у деяких інтерпретаціях. У свій час визначаючи значення об'єкта, В.Я Тацій правильно зазначив: «Саме об'єкт дозволяє визначити соціальну сутність злочину, з'ясувати його суспільно небезпечні наслідки, сприяє правильній кваліфікації діяння, а також відмежовує його від інших суспільно небезпечних посягань» [7, с. 141]. Як вже зазначалося раніше, суттєвий вплив об'єкт має на визначення поняття конкретного злочину, значною мірою впливаючи на зміст його об'єктивних та суб'єктивних ознак [8, с. 96]. Також об'єкт злочину виступає тим критерієм, за яким відбувається віднесення конкретного злочину до тієї чи іншої групи. Наприклад, ст. 197-1 КК України «Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво» віднесена до Розділу VI «Злочини проти власності», тому що безпосереднім об'єктом є відносини земельної власності, а ст. 239-1 «Незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель» та ст. 239-2 «Незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах» – до Розділу VIII «Злочини проти довкілля», так як об'єктом є навколишнє природне середовище.

Пізнання об'єкта кримінально-правової охорони було б неповним без з'ясування його видів та ієрархії. У кримінально-правовій літературі зустрічається як триступенева, так і чотириступенева класифікація об'єктів. У першому випадку виділяють загальний, родовий і безпосередній об'єкти злочину, а в другому – загальний, родовий, видовий та безпосередній. Триступенева класифікація має більшу поширеність. Саме її покладено в основу систематизації Особливої частини КК України 2001 року.

Загальним об'єктом кримінально-правової охорони у відповідності до ч. 1 ст. 1 КК України є такий комплекс цінностей: права і свободи людини і громадянина, власність, громадський порядок та громадська безпека, довкілля, конституційний устрій України, а також мир і безпека людства. Загальний об'єкт не має достатнього прикладного значення. Про нього ми згадуємо лише під час визначення завдань чинного КК України. Родовими об'єктами виступають складники вищезначеного комплексу. Серед них ми знаходимо й довкілля. Безпосереднім об'єктом кримінально-правової охорони від конкретного злочинного посягання є певний складник родового об'єкта як самостійна конкретна цінність. Складниками довкілля є земля (земельні ресурси), надра, атмосферне повітря, водні об'єкти, тваринний та рослинний світи та інше. І тому їх, а точніше якісний, безпечний стан слід визнавати безпосереднім об'єктом злочинів що посягають на живу або неживу природу, які закріплені VIII розділом Особливої частини чинного КК України.

Але більш досконалою для злочинів проти довкілля є чотириступенева система об'єктів злочину. Так, за цієї системою, запропонованою у свій час В.М. Куцом, загальним об'єктом кримінально-правової охорони є особа, суспільства, необхідні умови існування, держава та міжнародний правопорядок

у сукупності. Така позиція була підтримана іншими науковцями [9, с. 205; 10, с. 66, 11, с. 159]. Кожен з указаних складників загального об'єкта є родовим об'єктом кримінально-правової охорони, котрий складається з видових об'єктів, утворених із низки безпосередніх. Така класифікація дозволяє більш чітко та детально систематизувати Особливу частину кримінального законодавства. Спочатку в ній за родовим об'єктом виділяють розділи, потім за видовим об'єктом – глави, зміст котрих «усередині» упорядковується за безпосереднім об'єктом. Означена класифікація об'єктів та систематизація Особливої частини КК України заслуговує на увагу через те, що вона упорядковує законодавчий матеріал та робить кодекс більш зрозумілим та зручнішим для застосування.

Однак цю класифікацію слід розглядати лише як один із можливих варіантів серед інших, зокрема запропонованих В.М. Куцом у інших публікаціях, де він ніби запрошує до дискусії та подальших теоретичних розвідок у цьому напрямі [12, с. 148–155]. Убачається, що задекларована автором самостійність такого родового об'єкта, як умови існування людини та суспільства, є виокремленням як самостійного родового об'єкта безпеки існування цих цінностей. При цьому слід згадати і про безпеку держави та міжнародної спільноти. Таким чином, система родових об'єктів кримінально-правової охорони могла б мати такий вигляд: людина – суспільство – держава – міжнародний правопорядок – безпека існування.

Останній об'єкт – це сукупність усіх відомих видів кримінально-охоронюваної безпеки. Тобто це перший ешелон, що страждає від специфічних злочинних діянь, так званих деліктів створення небезпеки [13, с. 115]. За цим ешелонам слідують інші, котрі страждають від інших за своїм характером діянь, назвемо їх деліктами спричинення шкоди. Вони безпосередньо вражають людину, суспільство, державу чи міжнародний правопорядок, спричиняючи шкоду.

Безпека існування кримінально-охоронюваних соціальних та інших цінностей сама по собі є незаперечно значною цінністю, адже вона означає такий стан суб'єкта чи об'єкта, що характеризується відсутністю загрози йому з боку якихось руйнівних факторів [14, с. 113]. Іншими словами, безпека – це нормальне, таке, що відповідає об'єктивним законам розвитку існування та функціонування когось або чогось.

Кримінально-правова доктрина переважно розглядає об'єкт так званих «екологічних» злочинів, по-перше, в контексті триступеневої класифікації об'єктів кримінально-правової охорони; по-друге, переважно з позицій природноресурсового, природоохоронного підходу до з'ясування його суті без «виходу» на людину, суспільство; по-третє, виходять з того, що об'єктом цих злочинів є суспільні відносини [15, с. 104; 16, с. 5–11].

Починаючи з 1973 року, на відміну від міркувань, які виказувались у науковій літературі раніше (наприклад, Ю.С. Богомяковим, В.К. Глистиним), визнається, що ці природоохоронні відносини є самостійною, відокремленою групою відносин і не можуть виступати складником інших відносин, наприклад

господарських [17, с. 168; 18, с. 24]. Одним із перших таку точку зору щодо об'єкта злочинів проти довкілля висловив в науковій літературі П.Т. Некіпелов. Визнаючи родовим об'єктом злочинів проти довкілля відносини, що склалися у сфері раціонального використання, збереження і поліпшення довкілля, яке оточує людину, він указував на те, що навряд чи можливо звести проблему охорони довкілля «лише до боротьби з порушеннями правил охорони природних багатств або незаконним заняттям промислами» [19, с. 79]. У подальшому цю позицію підтримали й інші науковці [20, с. 81; 21, с. 104–107; 22, с. 6-7; 23, с. 99]. При цьому правильно зазначається, що злочинне посягання відбувається на окремі елементи довкілля: землі, водойми, ліси, надра, тваринний, рослинний світ тощо – незалежно від місцезнаходження цих норм в системі Особливої частини КК.

Згідно зі статтею 5 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», об'єктом правової охорони є довкілля як сукупність природних і природно-соціальних умов, процесів, а також природні ресурси до яких входять: землі, надра, водні об'єкти, атмосферне повітря, ліси, рослинний та тваринний світ, ландшафти та інші природні комплекси, об'єкти природно-заповідного фонду України та інші об'єкти та території, що є особливою цінністю як невід'ємна умова стійкого екологічного і соціального розвитку України [24]. Зважаючи на це, можна зробити припущення, що родовим об'єктом злочинів проти довкілля (екологічних злочинів) може бути усе навколишнє середовище – довкілля, включаючи і земельні ресурси, до складу яких входить і земля як основне національне багатство народу України, яке перебуває під особливою охороною держави (ст. 14 Конституції України). Природа – це благо, яке надане людині об'єктивно від народження і становить найважливіший чинник необхідний для нормального її існування. Тому важко не погодитись із Н.Г. Шимбаровою, котра зазначає, що природа, тобто довкілля, як одна з найважливіших соціальних цінностей є об'єктом кримінально-правової охорони [25, с. 6–8].

Сама по собі «природа» є поняттям абстрактним і має декілька значень. Під природою розуміють, по-перше, матеріально-енергетичний та інформаційний світ Всесвіту, по-друге, сукупність умов існування суспільства, на яку прямо або побічно це суспільство впливає, котра пов'язана з біологічною та господарською діяльністю людського суспільства. Поняття «природа» в теорії привінують до поняття «природне середовище», «довкілля». У науковій літературі та законодавстві відсутня єдина точка зору стосовно визначення предмету правової охорони в нашому випадку. Поняття «довкілля», «природа» є скоріше соціальним та техногенним. Довкілля складається з певних екологічних систем (організм, популяція, біоценоз, біогеоценоз, біосфера). Сама біосфера є великою екологічною системою [26, с. 14–15]. Під екологічною системою розуміють особливу сукупність певних угруповань живого та неживого середовища в якому існує життя всякого

організму [27, с. 3–5]. Тому знищення або пошкодження цих природних ресурсів тягне за собою знищення чи пошкодження всієї екологічної системи. Природні ресурси, на думку С.Б. Гавриша, є основою всякої екологічної системи і мають розглядатись як екологічна категорія [28, с. 67]. Сукупність різноманітних екологічних систем створюють природно-територіальні комплекси або ж єдині природні системи, які об'єднують елементи живої та неживої природи, які отримали назву ландшафтів. Природне середовище є частиною біосфери і складається з різноманітних екосистем. Вони знаходяться в природному та економічному зв'язку з людиною. Тому в науковій літературі робляться висновки, що шкода родовому об'єкту екологічних правопорушень заподіюється шляхом пошкодження цих екосистем (біогеоценозів) [29, с. 82].

Природно-ресурсний підхід до визначення об'єкта злочинів проти довкілля є дещо вузьким, тому що залишає осторонь людину, тому що зачіпає лише одну сферу, сферу природоресурсну, залишаючи без уваги іншу, зокрема екологічну безпеку (як необхідну умову життєдіяльності людини та суспільства). Тому для визначення та розуміння родового об'єкта злочинів проти довкілля куди входить і забруднення або псування земель необхідно звернутись до такої категорії, як екологічна безпека. Уперше запропонував розглядати екологічну безпеку як родовий об'єкт усіх злочинів, предметами яких є окремі елементи цілісної екологічної системи С.Б. Гавриш [30, с. 29].

Термін «екологічна безпека» стає все більш популярним у спеціальній юридичній літературі. Існування такої правової категорії зумовлено закріпленням її в нормативно-правових актах, насамперед у Конституції України (ст. 50), згідно з якою кожний має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування шкоди, заподіяної порушенням цього права. У правовій літературі це право дістало назву «право громадян на екологічну безпеку» [31, с. 35–39]. Забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, збереження її генофонду визнано одним з основних обов'язків держави та основних напрямків державної політики України в галузі екології, схвалених Верховною Радою України 5 березня 1998 року [31].

Вихідні засади політики екологічної безпеки були сформульовані ще в Декларації про державний суверенітет України, яка проголосила забезпечення екологічної безпеки громадян. Забезпечення екологічно безпечних умов життєдіяльності людей у суспільстві віднесено до пріоритетних національних інтересів, тому що нинішня екологічна ситуація в Україні характеризується як кризова¹ [32]. Визначення поняття «екологічна безпеки» безпосередньо міститься в ст. 50 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [24]. Згідно з цим нормативним актом екологічною безпекою визнається

такий стан навколишнього природного середовища, за якого забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей.

Про екологічну безпеку (як об'єкт правової охорони) говориться в ст. 16 Основного закону держави: «Забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи, збереження генофонду українського народу є обов'язком держави» [34]. Виходячи з цього Конституційного положення можна стверджувати, що існує низка видів безпеки. Вони перебувають у тісному взаємозв'язку, забезпечуючи одна одну, а в кінцевому підсумку – особисту безпеку людини, безпеку суспільства, держави та міжнародної спільноти.

Екологічна безпека України ґрунтується на концепції всеохоплюючої системи міжнародної безпеки [35, с. 7–13]. Вона є складником глобальної і національної безпеки, тобто такого стану розвитку відносин у певній галузі права (кримінальному, адміністративному, екологічному тощо), за якого системою державно-правових, організаційних, науково-технічних, економічних та інших соціальних засобів забезпечується регулювання екологічно небезпечної діяльності, режим використання природних ресурсів, охорона навколишнього природного середовища, безпечного для життя та здоров'я людей, запобігання погіршенню екологічної обстановки та виникненню небезпеки для природних систем і населення [31, с. 91]. Тому що екологічна безпека (як найважливіший складник національної безпеки України) «вплетена» в систему міжнародної безпеки та особисту безпеку людини, а останнє впливає з природного права людини на безпеку життя і обов'язку держави забезпечити безпечне для її життя та здоров'я навколишнє природне середовище належними і достатніми засобами, то вважаємо за доцільне розглядати екологічну безпеку як кримінально-правову категорію – родовий об'єкт злочинів проти довкілля, до складу яких входить також група злочинів проти земельних ресурсів (ч. ч. 1, 2 ст. 197-1, ст. ст. 239, 239-1, 239-2, 254 КК України).

Нормальний екологічний стан земельних ресурсів, якісні та кількісні характеристики як властивість, що є невід'ємною частиною екологічної безпеки, має розглядатися як ознака, яка визначає можливість використання відповідної категорії земель для задоволення різних потреб як окремої людини, так і всього суспільства в цілому. При цьому поняття нормальний якісний та кількісний стан земельних ресурсів має дещо різне значення (залежно від того, для задоволення яких потреб суспільства необхідне досягнення позитивних характеристик цього природного об'єкта). Очевидно, що розмір і характер шкідливих змін, які відбуваються в якісному і кількісному стані ґрунтового покриву і відповідно у всіх земельних ресурсів, під час скоєння будь-якого із злочинів проти

¹ Про Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України: Постанова Верховної Ради України // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 10. – Ст. 85.

земельних ресурсів залежить від ступеню та характеру суспільно небезпечного посягання на земельні ресурси через їх складові.

Висновки. Спираючись на вищенаведене, можна зробити такі висновки: по-перше, для злочинів проти довкілля логічним є застосування чотириступеневої класифікації об'єкта злочину. Це пов'язано з особливостями механізму існування окремих елементів довкілля, зокрема земельних ресурсів у єдиній екологічній системі. По-друге, визнаючи загальним об'єктом екологічну безпеку, ми охоплюємо усі можливі відносини екологічної спрямованості, а та-

кож інші супутні відносини, що забезпечують таку безпеку. По-третє, у зв'язку з визнанням загальним об'єктом екологічної безпеки, відкривається можливість не концентруватися на одній конкретній характеристиці об'єкта, а використовувати увесь комплекс суспільних відносин, соціальних благ, цінностей тощо, наприклад, під час визначення об'єкта злочинів проти земельних ресурсів можна використати ціннісну концепцію об'єкта злочину. Вона зумовлена домінуючою роллю земельних ресурсів у житті людини як об'єкта довкілля та має непереоцінене значення у житті.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гурова Н.О. Кримінально-правова охорона державних фінансів України: монографія. Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2001. 384 с.
2. Демидов Ю.А. Социальная ценность и оценка в уголовном праве. М.: Юрид лит, 1975. 184 с.
3. Новоселов Г.П. Учение об объекте преступления: методолог. аспекты. Москва: Норма, 2001. 208 с.
4. Тацій В.Я. Объект и предмет преступления по советскому уголовному праву: учеб. пособие. Харків: Юрид. ин-т, 1982. 101 с.
5. Андрушко П.П. Об'єкт кримінально-правової охорони, об'єкт злочину, об'єкт злочинного посягання та об'єкт злочинного впливу: основний зміст понять та їх співвідношення. Адвокат. 2011. № 12 (135), С. 3–10.
6. Беккария Чезаре. О преступлениях и наказаниях. Чезаре Беккария; [перевод с итал.]. Москва: СТЕЛС, 1995. 304 с.
7. Тацій В.Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. Харьков: Вища шк. Изд-во при Харьк. ун-те, 1988. 198 с.
8. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. 4-те вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2010. 456 с.
9. Гурова Н.А. Уголовное право Украины. Особенная часть: конспект лекций. Харьков: Одиссей, 2003. 320 с.
10. Коржанський М.Й. Предмет і об'єкт злочину: монографія. Донецьк: Юрид. акад. Мін-ва внутр. справ: Ліра ЛПД, 2005. 252 с.
11. Радіонов І.І. Громадська безпека як родовий об'єкт злочинів. Право і безпека. 2003. Т. 2. № 4. С. 156–159.
12. Зелинський А.Ф., Куц В.М. Об'єкт злочину і структура Особливої частини Кримінального кодексу. Вісник університету внутрішніх справ. Випуск 2. Харків. 1997. № 2. С. 148–155.
13. Кримінальне право України. Загальна частина / За ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Київ – Харків: Юрінком-Право, 2002. 416 с.
14. Панов М.І., Тихий В.П. Право людини на безпеку // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції: Актуальні проблеми формування правової держави в Україні. Харьков, 2000. С. 113.
15. Дубовик О.Л. Экологическое правонарушение: понятие и виды. Окружающая среда под охраной закона: Сб. статей. Москва, 1982. 146 с.
16. Повелицына П.Ф. Уголовно-правовая охрана природы в СССР. Москва: Юрид. лит., 1981. 88 с.
17. Богомяков Ю.С. К вопросу о понятии объекта преступления в области использования природных богатств. Материалы теоретической конференции, посвященной 50-летию Советской власти. Сборник аспирантских работ. Свердловск: Изд-во Свердл. юрид. института, 1968. С. 166–169.
18. Глистин В.К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений. (Объект и квалификация). Ленинград: Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1979. 127 с.
19. Некипелов П.Т. Уголовно-правовая охрана природы. Сов. гос. и право. 1973. № 1. С. 77–80.
20. Бушуева Т.А., Дагель П.С. Объект уголовно-правовой охраны природы. Советское государство и право. 1977. № 8. С. 77–83.
21. Дубовик О.Л. Экологическое правонарушение: понятие и виды. Окружающая среда под охраной закона. Москва: Юрид. лит., 1989. С. 104–107.
22. Корчева Г.З. Уголовно-правовая охрана природы в УССР: Учебное пособие. Харьков: Вища школа, 1975. 83 с.
23. Тяжкова И.М. Некоторые вопросы уголовно-правовой охраны природы. Научно-технический прогресс и правовая охрана природы: Проблемы совершенствования природоохранительного законодательства в условиях научно-техн. прогресса / Под ред. В. В. Петрова. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1978. С. 101-103.
24. Про охорону навколишнього природного середовища: закон України від 25.06.91 № 1264-ХІІ // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1264-12> (дата звернення: 10.12.2018).
25. Шимбараева Н.Г. Уголовная ответственность за преступления, посягающие на природные богатства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 – уголовное право и криминология; уголовно-исправительное право. Москва, 1979. 16 с.
26. Кучерявий В.П. Екологія. Львів: Світ, 2001. 480 с.
27. Екологічне право України: Підручник для студентів юрид. вищ. навч. закладів. За ред. В.К. Попова та А.П. Гетьмана. Харків: Право, 2001. 249 с.
28. Гавриш С.Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні. Проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства. К.: Інститут Законодавства Верховної Ради України, 2002. 636 с.
29. Дубовик О.Л. Жалинский А.Э. Структура детерминации экологических преступлений. Правовая охрана окружающей среды: Сб. статей / АН СССР. М., 1988. 145 с.

30. Гавриш С.Б. Уголовно-правовая охрана природной среды Украины. Проблемы теории и развитие законодательства. Харьков, 1994. 639 с.
31. Андрейцев В.І. Екологічне право: Курс лекцій в схемах. К., 1996. 208 с.
32. Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки : Постанова Верховної Ради України від 05.03.1998 № 188/98-ВР // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/188/98-%D0%B2%D1%80?info=1> (дата звернення: 10.12.2018).
33. Про Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України: Постанова Верховної Ради України від 16.01.1997 в ред. від 22.07.2003 № 3/97-ВР // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/3/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 10.12.2018).
34. Конституція України : закон України від від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 10.12.2018).
35. Качинський А. Про екологічну безпеку України: в пошуках нової концепції. Розбудова держави. 1994. № 5. С. 7–13.